

מזווית אחרת

מי תמך בעלייה גדולה בשנות החמישים ומי תבע את הגבלתה

הערות למאמרו של אבי פיקאר

דבורה הכהן

במאמרו 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים' (עיונים בתקומת ישראל, 9 [1999], עמ' 338-394), אבי פיקאר מבקש לקבוע מי היו התומכים במדיניות הסלקציה ומי היו מתנגדיה. לדבריו: 'היזומה להנהגת מדיניות עלייה סלקטיבית היתה שלו [של יצחק רפאלי] (עמ' 370). בכך הוא מבקש לסתור את האמור במחקרי עולים בסערה (ירושלים 1994) ואת דברי יצחק רפאל בספרו לא זכיתי באור מן ההפקר (ירושלים 1981).

ההחלטות על הגבלת העלייה היו אחד הנושאים הכאובים במסכת העלייה הגדולה לישראל בראשית שנות המדינה. תוך כדי עיון בדיונים שעסקו בהנהגת הגבלות בעלייה, מצאתי שרוב קובעי המדיניות בממשלה ובסוכנות חייבו את ההגבלות, ואילו הבולטים בשוללי ההגבלות היו דוד בן-גוריון ויצחק רפאל.¹ בשל צירוף נסיבות, שכבר עמדתי עליהן במחקרי, שינה בן-גוריון את עמדתו בשלהי שנת 1951 ותמך בתקנות הסלקציה, בעוד רפאל נשאר נחוש במאבקו למען עלייה לא-מוגבלת והוסיף לפעול בדבקות למען מטרה זו כל ימי כהונתו כראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית. תמונה זו מתבססת על פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הסוכנות ו'המוסד לתיאום', הפורום של נציגי הנהלת הסוכנות והממשלה שהוקם במיוחד לשם קביעת מדיניות העלייה, וכן על מאות תעודות נוספות – התכתבויות עם גורמים שונים שעסקו בעלייה, הוראות והנחיות שנתן רפאל לאנשיו שפעלו בארצות המוצא של העולים, ועל מעקב אחר פעילותו ושיטת עבודתו כראש מחלקת העלייה. מכל אלה מתבררת המציאות המורכבת והמרתקת, משחקי הכוחות והמניפולציות של העוסקים בפרשת העלייה והקליטה בראשית שנות המדינה.²

דרך פעילותו של רפאל באה לידי ביטוי מיד עם מינויו לראש מחלקת העלייה, כאשר פעל לאייש את רוב המשרות במחלקתו באנשי אמונו, רובם חברי מפלגתו הפועל-המזרחי. בהתכתבות השוטפת שלו עם שליחי העלייה שפעלו מטעמו בארצות המוצא של העולים

1. דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים 1994, עמ' 121-122.

2. שם, עמ' 101-121.

מי תמך בעלייה גדולה בשנות החמישים

בולט שיתוף-הפעולה ביניהם. רפאל העביר להם הנחיות בצורות שונות – מכתבים, מברקים ושיחות בעל-פה. בכל אלה בולטת תמיכתו העקיבה בעלייה בלתי-מוגבלת.³

עמיתיו של רפאל בסוכנות, שהתנגדו לו, תקפו אותו לעיתים קרובות על עמדתו זו. כאשר התקבלו ההחלטות להגבלת העלייה בשלוש השנים הראשונות למדינה, עשה רפאל ככל אשר לאל ידו לעקוף אותן באמצעות שליחי העלייה ובדרכים אחרות. על כך נזפו בו פעמים רבות חברי הנהלת הסוכנות וחברי המוסד לתיאום.

מדי שנה הוטל על רפאל, בתוקף תפקידו כראש מחלקת העלייה, להציג תחזית של מספר העולים הפוטנציאליים ולהציע תוכנית פעולה לשנה הקרובה. רפאל, בגיבויו של בן-גוריון נהג להגיש תוכניות להעלאת עולים רבים ככל שניתן, שבה ראה את ייעודו ושליחותו. כאשר גדלה במוסד לתיאום ההתנגדות לעלייה גדולה, גבר הלחץ על רפאל לצמצם את ממדי העלייה. כך אירע בשלהי 1951, לאחר שגיבשו רוב חברי המוסד לתיאום את הדעה שיש להגביל את העלייה והוטל על רפאל להציג תוכנית עבודה ברוח זו. הוא לא היה יכול להתנגד לכך בגלוי, ואמנם הגיש הצעה לעלייה מצומצמת, אם כי לא היה שלם עמה, ונראה שהתכוון לטרפד אותה, כפי שאכן עולה מהמשך פעילותו בניהול מערכת העלייה.⁴

פיקאר מבקש להוכיח שרפאל לא רק תמך בהגבלת העלייה אלא אף יום אותה. את ההוכחה למסקנה מרחיקת לכת זו הוא סומך על משפטים אחדים שאמר רפאל במוסד לתיאום: 'אנו יכולים ע"י פעולה ארגונית והקמת מחנה מעבר למנוע בואם של חולים'. מכאן פיקאר מסיק כי רפאל רצה למנוע עלייתם של חולים, אם כי לאמיתו של דבר באה הצעתו לאפשר עליית החולים, על-ידי הקמת מחנות מעבר במרוקו ובצרפת, שם יטופלו החולים ויוכשרו לעלייה. גם בדבריו הסתמיים של רפאל – 'העם היהודי אין לו כסף להעלאת זקנים', ו'אם יוכלו [הג'וינט] להחדיר לכאן מקרים סוציאליים – זה יהיה אצלם חג' (עמ' 371) – פיקאר מוצא הוכחה שרפאל התנגד לעליית זקנים ומקרים סוציאליים. מי שיבחן את תביעתם הנחרצת של חברי המוסד לתיאום להפעיל תקנות חמורות לסלקציה, יבחין בנקל בדבריו המתונים והמתחמקים של רפאל, שרצה להימנע מחצי זעמם של עמיתיו. בייחוד לאחר שבן-גוריון לא נתן לו עוד גיבוי לעמדתו. רפאל קבל מרות על תקנות הסלקציה שהוחלט עליהן ב-18 בנובמבר 1951, והגדיר אותן 'פסק דין קשה נגד העלייה'.⁵

באותן תקנות סלקציה היה סעיף מיוחד שהוציא ממסגרת ההגבלות את העליות שהוגדרו 'עליות הצלה', כלומר עליות מארצות שצפויה בהן סכנה ליהודים. רפאל קיווה שבכך יימצא פתח לעקוף את תקנות הסלקציה ככל שתורחב ההגדרה הזאת. כמו כן סוכם באותה ישיבה שבמקרים מסוימים (בארצות צפון אפריקה ורומניה) יאושרו חריגות ממספר העולים שנקבע, אם יסכימו לכך המוסד לתיאום והנהלת הסוכנות. רפאל ראה בכך הישג באותן נסיבות,

3. שם, עמ' 106-107, 111, 116, 121, והערות שם.

4. שם, עמ' 306-310, והערות שם.

5. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 156.

וברוח זו העביר מסר לשליחי העלייה שפעלו מטעמו. במכתב ששיגר רפאל אל אחד מאנשיו⁶ סיפר שתוכניתו התקבלה בתמיכת ראש הממשלה. הוא כתב בקצרה ולא פירט, שהרי אנשיו ידעו מהי עמדתו ופעלו לפיה, וכנראה גם הזדהו עמה, לפני הנהגת הסלקציה ואחריה. למרבה התמיהה, פיקאר מוצא באותו מכתב הוכחה ניצחת לטענתו שרפאל היה היוזם של תקנות הסלקציה, וכל זאת מאחר שהוא לא פירט בו את עמדתו (עמ' 380). דומה שיש צורך בכושר פלפול כדי להגיע לפרשנות כזאת, שהרי על דרך ההיגיון היה רפאל צריך להסביר ולפרט את עמדתו אילו חלה בה תמורה – ממאבק עיקש נגד הגבלת העלייה לייזום תקנות הסלקציה.

לפי המצוי בחומר התיעודי, לא הרפה רפאל מהתנגדותו העקיבה להגבלת העלייה, וביטא את עמדתו במאמריו ובנאומו. אף לאחר שהתקבלו תקנות הסלקציה ניסה רפאל לעקוף אותן בכל דרך אפשרית. על כך נזף בו בן-גוריון,⁷ יוספטל תקף אותו על 'בעיות הגובלות בשערוריה', ולוי אשכול האשימו בהערמה ובהתעלמות מן ההחלטות שהתקבלו.⁸ בספרו לא זכיתי באור מן ההפקר רפאל פורש בהרחבה את האיני מאמין שלו בנוגע לעלייה. הוא מביא תיאור מפורט של מאמציו הבלתי-פוסקים לעשות הכול להגדלתה ללא סייג, ושל מאבקו העקיב בכל מי שהתנגדו לה.⁹ הוא מפרט גם את דרך פעולתו וכיצד עקף החלטות להגבלת העלייה.¹⁰ בראיונות שערכתי עם רפאל ניסיתי להצליב עדויות שלו ושל אחרים, וללבן נקודות שונות בסוגיה זו. מכל אלה עולה כי רפאל נשאר עקיב בעמדתו השוללת את צמצום העלייה והגבלתה כל משך פעילותו כראש מחלקת העלייה.

אין חולק על כך שבשדה המחקר ראוי ואף חשוב לשוב ולבחון סוגיות שונות שכבר נחקרו. כל הארה נוספת תבורך, בייחוד אם עלה בידי החוקר לחשוף מקורות חדשים שלא היו לנגד עיניהם של החוקרים שקדמו לו ועסקו בנושא הנחקר. פיקאר אינו מביא מקורות חדשים; התעודות שהוא מסתמך עליהן כבר הוצגו במחקרים קודמים. הוא גם לא הזכיר את התייעוד החדש שנחשף בשנים האחרונות לציבור החוקרים.

כאשר הוסר החיסיון מן הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה משנות החמישים, שבת לבחון כמה מן הנושאים שחקרתי קודם לחשיפת התייעוד הזה. ואכן מצאתי שם חומר מרתק.¹¹ פיקאר אינו מזכיר משום-מה את מחקרי זה וגם לא את מאמרו של ישי ארנון המתפרסם באותו קובץ ועוסק אף הוא במדיניות העלייה בשנות החמישים.¹² סוגיית הסלקציה נדונה במחקרים נוספים, וקביעתו כי הנושא כמעט לא נחקר אינה מדויקת.

6. רפאל אל בית אריה, 18 בנובמבר 1951, הכהן, עולים בסערה, עמ' 304.

7. המוסד לתיאום, 14.7.1952, אצ"מ S6/6384.

8. המוסד לתיאום, 15.3.1953, שם.

9. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 134-150.

10. שם, עמ' 150-165.

11. דבורה הכהן, 'מדיניות העלייה בעשור הראשון למדינה: הניסיונות להגבלת העלייה וגורלם', בתוך: הנ"ל (עורכת), קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 285-316.

12. ישי ארנון, 'מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה', שם 317-342.

מי תמך בעלייה גדולה בשנות החמישים

בסוף המאמר הוא כותב כי מדיניות העלייה ההמונית נמשכה שלוש שנים וחצי (מאי 1948-נובמבר 1951), והעלייה הסלקטיבית נמשכה כחמש שנים (1951-1956). ומכאן מסקנתו: 'אפילו בן-גוריון [...] צידד בעלייה הסלקטיבית במשך פרק זמן ארוך יותר מזה שבו תמך בעלייה ההמונית' (עמ' 394). כנראה נעלם מן הכותב כי בן-גוריון פרש מן הממשלה בשלהי 1953 (למעשה, יצא לחופשה כבר ביולי אותה שנה), ובשהותו בשדה בוקר לא היה מעורב בקבלת ההחלטות ובעיצוב מדיניות העלייה. בשובו לממשלה ב־1955 לכהן כשר הביטחון כבר היה טרוד ראשו ורובו בעניין 'הפרשה', ולא עסק במדיניות העלייה. נראה שגם החישוב האריתמטי הזה אינו מדויק.